

CSÓKA A MAGYAR MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN

P É T E R L Á S Z L Ó

A község neve – Kiss Lajos szerint – *Choka* alakban először a *Várad* *regestrumban* (1229/1550) fordul elő. Névadója az ismert madár nevéből lett személynév. A Csanád nemzetség birtoka volt, tőlük azután a középkor folyamán számos nemesi család örökölte, adta-vette. A török alatt szerbek települtek meg benne. A hódoltság után az udvari kamarától Marczibányi Lőrinc (1754–1786) vásárolta meg, és 1782-ben ötszáz szeged-alsóvárosi dohánykeretész családot telepített le uradalmában, Csókán és környékén, Imretelken, Monostoron, Morotván, Verbicán (Egyházaskéren), Crnabarán (Feketetón). Bálint Sándor a következő jellegzetes szegedi vezetékneveket találta Csókán: Bata, Bálint, Bénák, Bozóki, Bödő, Börcsök, Czöndör, Gëra, Kasza, Keszég, Kónya, Lakó, Márki, Miklós, Ördög, Palatinus, Palotás, Rúzsza, Szeles, Szécsi, Tápai, Terhös, Vas, Vecsörnyés. Monostoron: Masa, Savanya, Szekeres. Crnabarán: Gëra, Katona, Kónya, Masa, Révész, Vass, Vecsörnyés.

1800 táján baranyai és tolnai magyarok, kisebb számban fölvidéki szlovákok érkeztek ide.

1808 körül a faluban 240 szerb, 200 magyar, 60 szlovák lakott. 1860-ban a megszorodott lakosságból 1500 a magyar, 800 a szerb, 100 a szlovák és 50 a zsidó. A község 1981-ben volt a legnépesebb: 5414 lakója volt; ebből 3420 a magyar. 1991-ben a lakosság lélekszáma 5234; ebből 3229 (61,7%-uk) magyar. A magyarság fogyatkozik.

P. Kiss István
1733–1798

A Szegedről kirajzott katolikus magyarok lelkét sokáig a szeged-alsóvárosi ferences barátok gondozták. Az első, Muhorai Ferenc, 1785. február 22-én kezdte szolgálatát. Ez időtől vezetik a parókusok a kereszteltek, a házasultak és a halottak anyakönyvét. Ezeket jórészt a kikindai történelmi levéltárban őrzik; kivéve az 1849-ben fölégetett köteteket.

1785. szeptember 11-étől 1786. december 18-áig P. Kiss István volt a község lelképásztora. Ekkor már megjárta a Szentföldet, de élményeit még nem vetette papírra. *Jeruzsálemi utazásával* (1792/95) beírta nevét a magyar irodalom történetébe.

Jászberényben született, ikerként. Mátyásnak kereszttelték, testvérét Jánosnak. Pályájuk meglepően párhuzamos lett: együtt jártak a pesti piaristákhoz, és 1751-ben együtt léptek Szent Ferenc fiai közé a szécsényi kolostorban. Mátyásból szerzetesi nevén István, Jánosból László lett. Együtt szentelte őket pappá Migazi Kristóf váci megyés püspök 1757. április 9-én.

Istvánnak az utazás iránti hajlama korán megmutatkozott. 1750 szentév volt, különleges, jubileumi búcsú elnyerésének alkalma. A tizenhét éves István Rómába ment: „melly utazásomat – írta – Pestről indulván három hónapok alatt gyalog és többnyire meztálláb szerencsés pályafutással oda és viszatérve elvégeztem”.

Gyöngyösön kezdte pályáját, s hamarosan jeles hitszónokként tartották nyilván. 1760-tól Jászárokszálláson, 1763-tól Kecskeméten szolgált. Innen indult 1766. május 10-én – pénz nélkül, kis elemőzsiával – a Szentföldre. Hol gyalog, hol „alkalmatosságra” (kocsira) fölkéredzkedve, rentházról rentházra megszállva vagy a nép irgalmasságára szorulva járta meg útját. Egy jóakarója készített neki bádogból skatulyát, ebben vitte „mindenkéjét”: breviáriumát, imakönyvét, térképeket, pár zsebkendőt és egy „téntás kalamárist”. Ezzel írta latinul útinaplóját, amelyből utóbb magyar nyelvű könyvét formálta. Bécsen, Trieszten át jutott Velencébe: onnan a görög partok mentén Alexandriába. Szeptember 8-án ment be a szent városba, Jeruzsálembe.

Éppen egy esztendő múlva, 1767. szeptember 9-én indult haza. Most Cipruson át jutott Velencébe, onnan látogatott el a rendalapító városába, Assisibe, majd Rómába. Firenze, Pádvia érintésével visszatért Velencébe, innen hajón Triesztbe, majd fuvaros szekéren Bécsbe. 1768. június 12-én ért haza a kecskeméti rentházba.

1784-ben Szegeden gvárdián, házfőnök volt. Utána, mint már tudjuk, Csókán plébános. Innen visszakерült az alsóvárosi rentházba, majd 1786-tól Nagy-

szőlőstre. 1792 és 1795 közt ismét Szegeden működött. Ekkor írta *Jeruzsálemi utazását*, amely a magyar barokk irodalom kimagasló alkotása.

A gyöngyösi rendházban megmaradt kézirat csak 1958-ban, amikor Pásztor Lajos Rómában kiadta, vált ismeretessé. Meglepetést, kis túlzással szenzációt keltett a magyar irodalomtörténészek körében. Közmegegyezés szerint a magyar késő barokk prózának Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Árva Bethlen Kata, Hermányi Dienes József mellett egyenrangú képviselője, az egyházi barokkban pedig Faludi Ferenc méltó párja. Jellegzetesen barokk magatartását csillapíthatatlan kíváncsiság, leíró kedv és kiváló elbeszélőtehetség jellemzi.

P. Kiss István szülővárosában, Jászberényben hunyt el 1798. szeptember 21-én.

Marczibányi István
1752–1810

Marczibányi Lőrinc bátyjának, Marczibányi Istvánnak síremléke a csókai parkban található. Makón született, Egerben tanult, s 1780-tól a temesi kerület tartományi biztosa és királyi tanácsosa, utóbb Csanád vármegye alispánja volt. 1800-ban udvari tanácsossá nevezték ki, és Budára költözött. Birtokainak jövedelméből ötvenezer forint tőkével alapítványt tett, amelynek kamataiból magyar tudományos és szépirodalmi műveket jutalmaztak, és nyelvtudományi pályázatokat tűztek ki. A Marczibányi-díjat 1815-től 1830-ig a Magyar Nemzeti Múzeum közgyűlésén adták ki. Néhány év szünet után 1845-től kezelését a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia vette át, és 1944-ig évente osztotta ki díjait. Marczibányi István értékes drágaság- és régiséggyűjteményét a Nemzeti Múzeum őrzi.

Varga Ferenc
1837–1906

1879-ben Bonnaz Sándor megyés püspök csókai plébánossá nevezte ki Varga Ferencet, Szeged szülöttét és első várostörténet-íróját. Mindössze egy évig működött a községben. 1880. május 23-án iktatták be tisztebe, ám még ebben az évben Szeged város köztörvényhatósági bizottsága mint kegyúr kisleleki plébánossá választotta, s új állomáshelyét december 1-jén el is foglalta. 1893-ban ugyancsak szülővárosának önkormányzata őt választotta szegedi-palánki (belvárosi) plébánossá. 1896-ban kazári címzetes apáttá nevezték ki. Az öreg apátplébános a századfordulón azzal vált híressé, hogy nem engedte lebontani a Dömötör-templomot, hogy helyére a Város a Víz (1879) után tett fogadalmát beváltva fölépítse új templomát, a későbbi, mai dómot, a Fogadalmi

templomot. Míg élt, nem is foghattak a bontáshoz s az építéshez. Talán igaza is volt: nem föltétlenül kellett volna a szép barokk Dömötör-templomot lebontani.

Varga Ferenc fiatalon verseket, tárcákat írt – saját nevén meg Szeredy Ferenc írói nevén – a *Szegedi Híradóban*. Később történeti tárgyú írásait adta közre, s mikor 1860-ban Szeged városa száz arannyal kecsegtető pályázatot írt ki a Város történetének megírására, Varga Ferenc nekilátott a föladatnak. Művét a bírálók (Horváth Mihály, Salamon Ferenc, Szilágyi Ferenc) díjra érdemesnek minősítették. Így jelent meg 1877-ben *Szeged város története*; igaz, csak első kötete. A második és a harmadik soha nem látott napvilágot, s kéziratának is nyoma veszett.

Rózsa József
1848–1910

A szegedi születésű katolikus pap már a temesvári papnevelő Magyar Egházirodalmi Iskolájában kitűnt szorgos tevékenységével: elsősorban hittudományi műveket, hittankönyveket fordított németből. E tevékenységét Szentkláray Jenő is nagyra értékelte. 1872-ben szentelték pappá, és több évi segédlelkészi szolgálat után adminisztrátorként, plébánoshelyettesként került 1880-ban Csókára. Mindössze egy évet töltött itt, ismét káplán lett a szegedi-palánki (belvárosi) plébánián, majd püspöke 1883-ban Magyarbánhegyesre helyezte. Itt ő szervezte meg az önálló lelkészséget, 1884-ben fölépíttette a plébániát, 1896-ban a templomot. 1897-től mezőkovácsházi plébános és kerületi esperes volt.

Kálmány Lajos
1852–1919

„Az utolsó magyar sámán” – ahogyan Móra Ferenc nevezte, Szeged-Felsővároson tímárcsaládban született. A *kegyes oskolában*, a piarista gimnáziumban tanult, és szívta magába Dugonics András, Révai Miklós, Csaplár Benedek szellemét. Érettségi után édesanyja kívánságára a temesvári papnevelőbe iratkozott. Bonnaz Sándor megyés püspök 1875. július 24-én szentelte pappá, és augusztus 15-én segédlelkésznek az Arad melletti Pécskára rendelte. Itt kezdte népköltészeti gyűjtőmunkáját, amelynek első termékét *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból* címmel, *Pécskáról való* alcímmel már 1877-ben kiadta Aradon. 1878-ban követte a második kötet, amely további állomáshelyeinek (Csanád-apácának, Battonyának és környéküknek) népköltészetét mentette meg az utókornak.

Püspökei – akkori szokás szerint – csaknem évente helyezték új községekbe: Szajánban, Törökbecsén, Apátfalván, Szőregen, Csanádpalotán, Mezőkovácsházán, Csókán, Magyarszentmártonban, Németeleméren szolgálta egyházát és népét, s közben fáradhatatlanul gyűjtötte és újabb kötetekben adta ki a nép szellemi kincseit (*Szeged és népe*, 1–3. k. Arad–Szeged 1881, 1882, 1891). Szőregen elmélyült elméleti tudása, s megjelentette maradandó értékű dolgozatait (*Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*, 1885; *A hold nyelvhasznályainkban*, 1887; *A csillagok nyelvhasznályainkban*, 1893; *Világunk alakulásai nyelvhasznályainkban*, 1893; *Gyermekjlesztők és rablók nyelvhasznályainkban*, 1893 stb.).

Két helyen káplánkodott szokatlanul hosszú ideig: Szőregen 1882 és 1885 közt három, legtovább Csókán, 1887 és 1891 közt, négy esztendőn át. Ez bizonyára azt is jelzi, hogy jól kijött principálisával, Hoffmann János (1845–1919) plébánossal, a későbbi torontáli főesperessel.

Csókai éveire esett Ipolyi Arnold és Abafi Lajos kéziratban levő népköltési gyűjteményeinek ellátása jegyzetekkel és sajtó alá rendezése. Mind a két gyűjtemény kollektív gyűjtőmunka eredménye: mind Ipolyi, mind Abafi csak szervezője volt a társadalmi gyűjtésnek. A kéziratok a Kisfaludy Társasághoz kerültek kiadás végett. Abafi, miután látta Kálmány hozzáértését addig megjelent kötetekben, megkérte a tudós papot a kéziratok gondozására. Az *Ethnographia* 1892. évfolyamában megjelent tudósítás szerint Kálmány el is készült a rábízott föladattal. Két évtized múlva, 1914-ben jelent meg szerkesztésében *A Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat 13. köteteként Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye.

Volt azonban összeütközése is Kálmánynak környezetével. 1889. március 23-án a csókai katolikus iskolaszék jegyzőkönyvben kifogásolta hitoktatói működését, és bevádolta plébánosánál. Szerencsére főnöke elsimította az ügyet.

Negyvenedik évéhez közeledett, amikor barátja, az íróként is ismertté vált Várossy Gyula (1858–1926), aki ekkor már hittanár volt Lugoson, majd nem sokára plébános Kisteleken, ezzel keserítette: „Herrmann Miskán kívül nincs Onnél vénebb káplán a megyében.” Valóban, Kálmány egykorú társai már mind plébánosok voltak; Herrmann Mihály (1848–?) is csak 1898-ban lett szanádi plébános.

Negyvenéves elmúlt Kálmány, amikor 1894-ben Desseffy Sándor püspök kinevezte Csanádpalotára plébánosnak. Lélektani rejtély, itt miért nem gyűjtött, miért nem írt. Papi teendői mellett gazdálkodott, ám ezt sem népe, sem fölöttesei nem nézték jó szemmel. 1906 augusztusában agyvérzés érte. Lassan gyógyult, ezért az új püspök, Csernoch János, a későbbi hercegprímás, nyugdíjba küldte.

Kálmány hazatért szülővárosába, s gyógyulóban ismét gyűjtőmunkához látott. 1914-ben három könyve is napvilágot látott. Gondozásában jelent meg *Ipolyi Arnold népmesegyűjtménye*, és a *Hagyományok* két kötete saját gyűjtését tartalmazta. A 2. kötet alcíme: *Borbély Mihály mondása után*. Ez – elsőként a magyar mesekutatás történetében – egyetlen mesemondónak, az egyházaskéri (verbicai) írástudatlan juhásznak mesekincsét tartalmazza.

Szegénységben, elhagyatottságban halt meg Szeged-Alsóvároson 1919 decemberének első napjaiban. Úgy talált rá egy iskolás gyerek. Temetésén a papon, Móra Ferencen és két múzeumi munkatársán kívül csak sirató koldus-asszonyok vettek részt.

Hagyatékából eddig két kötet jelent meg (*Történeti énekek és katonadalok*, 1952; *Álföldi népballadák*, 1954). Gyűjtéséből még mesék, mondák, hiedelmek, babonák várnak kiadásra.

Móra Ferenc máig érvényesen nevezte *a legnagyobb magyar folkloristának*.

Tömörkény István 1866–1917

Tömörkény István gyógyszerésznek készült, újságíró lett, s amikor 1899-ben a *Szegedi Napló* kiadója, Engel Lajos, nem őt, hanem Békefi Antalt bízta meg a felelős szerkesztői poszttal, a könyvtárosságot választotta: a várostörténész Reizner János (1847–1904) igazgató mellé került a Közművelődési Palotába, amely addig csak a Somogyi-könyvtárat jelentette, de éppen ettől az évtől kezdve a városi múzeumnak is helyet adott. A két testvérintézmény 1950-ig személyes unióban – egyazon igazgató vezetésével – működött. A múzeumi tennivalók közt első volt a régészeti leletek begyűjtése, majd egyre gyakrabban leletmentése. Ahogy előbb Reizner, majd később Móra, Tömörkény is beletanult a régészeti ásatások módszerébe. Először Reizner mellett 1901. december 28-án Sasülesen vett részt ásatáson „az ásatási munkálat vezetésénél gyakorlati szakismeretek elsajátítása céljából”. 1903 nyarán régészeti és néprajzi tanfolyamot is végzett a fővárosban.

Reizner hirtelen halála után Tömörkény lett a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum igazgatója; az ő helyére pedig a *Szegedi Napló* szerkesztőségében előnyösen megismert Móra Ferenc került könyvtárosnak, de egyben régésznek és néprajzkutatónak is. Tömörkény ásatásairól 1902-től haláláig évente beszámolt az *Archeológiai Értesítő* és a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* hasábjain. „Beszámolóí – írta Móra Ferenc – inkább leltárak, mint tanulmányok, amit szerénysége és tudománybecsülése magyaráz.”

Minden bizonnyal Tömörkény kapta a hírt Farkas Szilárd csókai plébánostól 1907 őszén, hogy a Kremenják-domb tetején sok cifra cserép került elő,

érdemes lenne kivallatni. Egyedül-e vagy már Mórával, de ő ment ki Csókára, és látott a kutatáshoz. Erre közvetve, szépirodalmi műveiből van bizonyítékunk. 1911-ben jelent meg a *Pesti Hírlapban Faj és felekezet* című tárcája, amelyben csókai ásatásának jellemző epizódját örökítette meg. Nem említette név szerint Csókát, de körülírásából egyértelmű, hogy róla van szó:

„Egyik ilyen telepünk, ahol jó néhány ezer év előtt a kőkorszakbeli ősemlék tanyázott, és sajátos kultúrájának maradványait ki lehet ásni a földből, Torontálban fekszik. A falu népe kevert. Részben magyarok, részben rácok. Belőlük kerülnek ki a munkások. És bár a szegedi, algyői, dorozsmai, csongrádi kubikosnak az ország határán túl is jeles híre van, itt a jobb földmunkások inkább a rácokból kerülnek ki. Szívós és könnyű emberek, példátlanul szorgalmasak.

Egy ebéd után bent feledtem a plébánián a felső kabátomat. Eső jött, megáztunk a mezőn, utána hideg szél támadt, mondom egy embernek, hogy ugyan menne be a faluba, s hozza ki a kabátot. A munkás egy tornász ügyességével pattan ki a gödörből, és azonnal szalad le a dombról a falu felé, mintha kergetnék. Ameddig csak látni lehetett, folyton egyenletes futásban haladt. Mikor megint előtűnt a kabáttal, újra csak ugyanezen egyenletes futásban közeledett, így futott föl a dombra, s ahogy átadta a kabátot, menten visszaugrott a gödörbe, és nyúlt az ásója után.

– Miért szaladt mindig, szomszéd? Nem mondtam én, hogy szaladjon.

– Hogy meg ne fázzon az úr – mondta nevetve a gödörből.

Sovány, de izmos nép ez. Minden porcikája rugalmas. Így rendes munkásunk az öreg Vászó bácsi, aki a maga nyolcvankét esztendejével éppen úgy dolgozik az árokban, mint a többi. Nagyszerű ember az öreg Vászó. Politikus és szociológus egy személyben.

Egyszer azt mondja:

– Miért neveztek ti bennünket rácnak, mikor minket a mi nyelvünk szerint szerbnek hívnak?

A kérdésre a többi gödörből is fölütik a fejüket az emberek. Mondom:

– Miért neveztek ki bennünket ugarnak, mikor minket a mi nyelvünk szerint magyarnak hívnak. .

Erre az öreg Vászó nemigen tud mit felelni, s ásnak tovább szózatlanul.”

Tömörkény nem hagy kétséget az iránt, hogy rokonszenvezik a csókai szerbekkel, becsüli őket. Kiderül az is, hogy Vászó bácsival nem is magyarul, hanem szerbül, pontosabban bosnyákuul diskurált. Az öreg észre is vette a különbséget, s erről azután újabb párbeszéd támad az író boszniai emlékeiről. Tömörkény azzal érvel, hogy a lent szolgáló magyarok a szerbek védelmében jártak arra: „hogy a görögkeleti keresztényeket felszabadítsuk a török uralom alól”. Ekkor dobta be a – magyarul, mert a válasz, ha csikorgó magyarsággal

is, magyarul hangzott – a vitára ingerlő mondatot: „Azután az a hála érte, hogy nagyon sok rác ellensége a magyarnak.”

„A kissé megnyomott szavakra az öreg Vászó a kezével tiltakozva hadonász:

– Az nem úgy van! Itt nincs ellenség! Nálunk mindenki megvan békén. Itt szerb meg magyar úgy él a faluban egymás mellett, mint a birka.

– Mint a birka?

A másik gödörből szól egy ember:

– Bárányt akart mondani.

– Igen, igen – hadonász Vászó –, mint a kis birka. Mint a kis fehér, szelíd birka. Békesség van.

A dombtól át lehet látni a Tisza túlsó oldalára. Hatalmas vashídjával ott van Zenta. Magasabb épületei a lapos mezőn át ide látszanak.

– Hát, Vászó bácsi, az nagyon szép, hogy maguk úgy élnek, mint a kis fehér birka. Hanem negyvennyolcban maga sem lehetett ilyen fehér kis birka. Mert akkor maguk odaát Zentán, a piacon, a szent szobrát magyar emberfejekkel rakták körül.”

Csönd támadt, csak az ásók, kapák ütközése hallatszott. Vászó bácsi is csak némi tünődés után fogott a magyarázathoz:

„– No – mondja –, az sem úgy van egészen. Régen volt. Megtörtént. De nem mink csináltuk. Úgy éltünk akkor is, mint a kis birka. Nem mink csináltuk, hanem a papok csinálták.

– Nono, Vászó bácsi. A papok talán csak nem vágták el az emberek nyakát?

– Hát azt nem is – véli Vászó bácsi. – Hanem papok csináltak bolondságot. Szerb pap fölment templomba, és prédikálta: gyűnnek a magyarok, és megölnek minden szerbet. Akkor magyar pap is fölment templomba, és prédikálta: gyűnnek a szerbiányok, és megölnek minden magyart. No, aztán addig prédikáltak, hogy összevesztünk.”

Tömörkény megértéssel fogadta a szokatlan érvelést:

„Néztem az erős aggastyánt, ahogy négykézláb állva dolgozik az árok alján, s közben ráér történeti dolgokat olyan különös világlátásba helyezni, amelyben eddig nem voltak.”

Móra Ferenc *Harmadikon* (1924) című elbeszélésében fölhasználta Tömörkénynek ezt a motívumát, a Horthy-korszak viszonyai közt a papok helyébe vasúti bakterokat helyettesítve. Ő egy öreg szőregi szerb szájába adta a szomorú tanulságot: „Addig beszélte magyar bakter, rác bakter, míg a népek csakugyan megöldösték egymást.”

Farkas Szilárd
1869–1923

Az iménti idézetből kiderül, hogy Tömörkény, akár később Móra, a plébánián volt megszállva. A vendéglátó plébános is megérdemli a megemlékezést.

Farkas Szilárd Csanyteleken született, Temesvárt végezte a teológiát, és 1892-ben szentelték pappá. Magyarszentmártonban, Földeákon, Magyarpécskán, Makón, Csókán, Szeged-Rókuson, Szeged-Belvárosban (a Palánkban) volt segédlelkész, és éppen az ásatások évében, 1907. május elsején lett csókai plébános – haláláig. Belvárosi káplánként az *inasiskolában* ő volt a hitoktató, amikor 1903/04-ben Móra ott olvasást és közismeretet tanított. (Itteni működésének legismertebb hozadéka a *Kalcinált szóda* [1923] című, gyilkos gúnyú, remek elbeszélése.)

Most, amikor Móra Csókán ásatott, még jobban összeemelegedtek. A plébános kosztot, kvártélyt adott Mórának. S elmesélte neki *A csókai csata* (1909, 1926) című Móra-elbeszélés alapanyagát. Az író a második közlésekor szúrta bele szövegébe, hogy adatközlője, ahogy írta: „az én regényembe is belementett csókai papom”, már meghalt.

A regény pedig a *Négy apának egy leánya* eredeti címével *A festő halála* (1922). Színhelye részben Csóka, részben Tápé. Szereplőinek jól fölismerhetők modelljei, köztük maga az író és régész. A kedélyes, borkedvelő „főúr”, „dupla papé”, Pap Fidélé: Farkas Szilárd. A *főúr* a régi zsargonban nemcsak főpincért jelentett, hanem a *főtisztelendő úr* bizalmaskodó rövidítése is volt. Móra szeretett játszani a szavakkal: ahogy a „kétszer szabónak” a neve is Szabó meg a mestersége is (*Köztársasági emlék*, 1923, 1928), úgy *dupla pap* Pap Fidél.

Móra Ferenc
1879–1934

A Kremenyákra mint régészeti lelőhelyre már 1863-ban fölfigyelt Baranovatsky ~ Branovácsky Tódor zentai szerb tanító. Dudás Gyula 1886-ban több újkőkori tárgyat szedett föl. A régészeti szakirodalomba Szentkláray Jenő vezette be 1880-ban. Gubicza Kálmán csókai tanító 1904-ben ásott a halmon, és putrilakás maradványaira bukkant sok cseréptárggyal. Ugyanebben az évben Birovsky Mihály innen való bögrét ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. Járt ott Milleker Bódog (1858–1942) verseci könyvtár- és múzeumigazgató, régész. Orosz Ferenc ~ Endre 1906-ban kutakodott a halmon. Több kárt tettek, mint amennyi hasznot hajtottak. „Őszintén megvallom – írta Móra –, hogy először én is az ő tiszteletre méltó, de minden érték nélküli nyomdokaikon haladtam.

Az első ásonyomokra özönével kerülőköző neolitikus kincsek gazdagsága valósággal elkápráztatott, s inkább a kezemmel dolgoztam, mint a szememmel.”

Móra rosszul emlékezett, amikor 1923-ban úgy idézte a csókai papot, Farkas Szilárdot, hogy korábban *hírből* ismerte. Valójában, mint előbb írtam, már ismerték egymást a szegedi iparostanonc-iskolából. Farkas Szilárd mint friss csókai plébános nyilván mit sem tudott a Kremenják korábbi viszontagságairól; számára újdonság volt az előkerült leletanyag, ezért adott hírt róla a szegedi múzeumnak.

Móra először a *Szegedi Napló* 1909. április 25-ei számában említette Csókát *A múlt hazájár!* című cikkében:

„A múlt esztendő őszén régészeti ásatásokat végeztem Csókán. A Kremenjákot vallattam, azt a nagy kopasz halmot, amely holttetemként domborodik a mintagazdaság hírében álló Lederer-birtok közepén.

Nem holttetem pedig a Kremenják. Inkább nagyon is beszédes emléke rég letűnt évezredeknek, eltemetett kultúráknak. Az ásóval, csákánnyal vallatott föld ezerszámra adta ki magából a kőkori ember mindennapos szerszámain, primitív művészetének maradványait. Vagy három hétig gyűjtöttem a kőbaltákat, a csonttöröket, az agancsból faragott szigonyokat, a békateknőből kerekített gyöngyszemeket, a márványból csiszolt díszgombokat, az agyagból égetett orsókarikákat. Hadiszerszámain az ősembernek, ékességeit az őszaszonyoknak, játékszereit kicsiny gyerekkezeknek, melyeknek pora már évezredekkel ezelőtt elvegyült a porral.

Zentáról való úriemberek nagy érdeklődéssel nézték a munkánkat. Illendő tisztelettel s lehetőleg visszafojtott nevetetnéssel: hogy okos emberek mi végre veszkődnek ilyen bolondságokkal?

Ott voltak akkor is, mikor egy veremlakás romladékai alól kikapartam egy nagy kétfülü amforát. Tele volt mindenféle drága holmival: csontgyöngyökkel, csontgyűrűkkel, átfűrt nyakú, függőnek való őzfogakkal. A juvelier-holtja lehetett valami őskorbéli Arany Károlynak. Volt köztük egy kőkés is: ujjnyi hosszúságú kovapenge, amit annak idején valami nagy kovadarabról pattantottak le.

– Micsoda együgyű szerszám! – pittyesztette el száját a zentai úr, s elővette az ő zsebkését. Elegáns angol formájú holmi volt, finom, keskeny pengéjű, gyöngyház nyelű. Hegyével nekifeszítette a kőkésnek.

– Vigyázzon, el ne törje – fogtam meg a karját.

– Ne tessék félni! Csak azt nézem, elég kemény-e – hárította el bosszúsan a kezemet úri barátom.

S a másik percben a modern, finom acélpengének a hegye úgy letört a kőkésen, hogy csak úgy pengett.

Én kíméletesen lenyeltem volna az örömet, hanem a napszámosságaim énhelyettem is nevettek.”

1914-ig Móra nyolc ízben százharmincöt napot ásott itt, és mintegy hétezer négyzetméternyi területet tárt föl. Ez kétszer akkora, mint a legnagyobb magyarországi kőkori föltárások. „Ez volt az én régészeti inasiskolám” – írta 1932-ben. „Nem tagadom, hogy tanulóveimben a régészetnek is okozott némi kárt tudatlan, laikus mohóságom – hiszen a vargainas is sok bőrt elszab, míg felszabadul. De azért Csóka így is külön fejezet lesz a magyar régészetben.”

1908 nyarán Móra régészeti tanfolyamon vett részt a kolozsvári egyetemen; Pósta Bélától elsajátította a korszerű ásás elméletét, módszertanát, a gyakorlatot pedig Roska Márton pécskai munkáját megszemlélve ismerte meg.

Könyvet akart írni ásásának eredményeiről, de mindössze 1911-ben rövid hírlapi tudósítást, 1925-ben pedig *A csókai őstelepről* címmel néhány lapon tömör összefoglalást közölt, valamint ismertette a különleges leletekre, az akkor hazánkban egyedülálló újkőkori csontgyűrűkre vonatkozó értelmezését. 1918-ban a föld birtokosa, Léderer György följánlotta a kiadás költségeit, de Mórának sem akkor, sem később nem jutott ideje a monográfia megírására.

Közben 1922-ben folytatásos regényt is kezdett egy zentai ifjúsági folyóiratban *A csókai rézemberek* címmel, de ez is félbeszakadt.

A csókai leletek hírére fölfigyelt az európai régészet. A neves angol archeológus, Gordon Childe megtekintésükre jött el Szegedre. Tárgyalta is nevezetes művében (*The Danube in prehistory*. Oxford, 1929). Más nemzetközi művek sem mellőzhették (Jon Nestor, Balduin Saria, Vladimir I. Fewkes stb.). Mórának a húszas-harmincas években múzeumi munkatársa, később a szegedi, majd budapesti egyetem iskolateremtő régészprofesszora, Banner János vezetésével 1944-ben elkészült a csókai leletek földolgozása, nyomdába is került, de a háború elodázta megjelenését. Csak 1960-ban jelentette meg az *Acta Archeologica* Banner Jánosnak a kőkori, Kovrig Ilonának és Korek Józsefnek az avar kori leletekről szóló dolgozatait. Májig hiányzik az embertani anyag vizsgálata és számos lelet értelmezése. „A tárgyak özöne vár új interpretálásra – írta Korek József. – Gondolok itt a fűzfalevél alakú, lyukakkal átfúrt csonteszközökre, a kőamulettekre, a házoromdszkekhez kapcsolódó állatábrázolásokra, a gyermekjátékoknak tartott edényekre, hogy csak néhányat emeljek ki abból a 9500 tárgyból, amely benaplózva 200 nagy oldalon örökre megőrzi nevét.”

Benárd Gyuláné

?–?

Móra 1912 októberében Babits Mihálynak küldte el a mindmáig ismeretlenségben maradt dr. Benárd Gyuláné *Jéghegyek* című regényének kéziratát. Babits véleményét Mórának ismételt sürgető levelei ellenére sem ismerjük, s a kézirat tudtommal sohasem került elő. Így csak Móra leveleiből tudunk meg róla és írójáról valamennyit. A leveleket az *Üzenet* 1978. novemberi számában közöltem, most csak idézek belőlük.

„A kéziratot én a Torontál megyei Csókán kaptam, ahol most már a nyolcadik őszi ásatások neolith-kori telephelyeket. Azt hiszem, az a kor volt a kultúra utolsó látogatása ezen a helyen. Annál furcsábban lepett meg, mikor egy uradalmi majorházban eltemetve talákoztam vele annak a számkivetett asszonynak a képében, aki ezt a dolgot írta.

Arra kért, segíteném valahol napvilágra, neki az lenne a föltámadás. Bizalmatlanul fogtam neki az olvasásnak, s furcsán éreztem magam, mire a végére értem. Lehet, a kontraszt is hozzájárult: hogy zsugorított csontvázak, ötezer éves tűzhelyek, nefrit-köves asszonycsontok közt sikoltozik így a fülemben az élet.

Lehet, hogy csalódom, de azt hiszem, őszintébb asszonyi írás ez akár a Karin Michaelis, akár az Agnes Henningsen írásainál. Írásművészet ugyan nem sok van benne, helyenként brutális, máshol ijesztően sablonos: egészben mégis érdekes és nem érték nélkül való munkának tartom. Annál mindenesetre többet érdemel, hogy az egerek rágják össze valahol a padláson.”

Írójáról, dr. Benárd Gyulánéről még ennyit írt: „Nekem különben, a szánalom érzésén kívül és azon az érdeklődésen kívül, amit írói tehetsége ébresztett, teljesen idegen. Élete történetét jóformán csak a mellékelt kéziratnyalábból ismerem, melyben alig van kitalálás. Autobiográfia az, néhol túlságosan erős is az életíze.”

A rejtélyes csókai írónő. Így neveztem, amikor először hírt adtam róla, abban a hiszemben, hogy akad majd, aki kinyomozza, ki lehetett ez a hazai madame Bovary. Még mindig reménykedem.

Cs. Simon István

*1942

A terjáni születésű mezőgazdának költői nevében a megkülönböztető Cs. betű *Csókait* jelent. Szülőfaluját eltüntette a kíméletlen történelem, s ő azóta Csókáról kénytelen küldeni költői üzeneteit a magyar közösségi tudat számára Észak-Bánság magyar világáról. *Egy mikrovilág és írója* – ezzel a címmel

méltatta a *Magyar Szó* 1988. május 27-ei számában verseit és szépprózai írásait Bori Imre. Az ő konok elkötelezettségének – úgymond – a sóvirág a jelképe. Ez a megmaradás virága: amikor a többi mezei virág mind elhullatta szirmát, a sóvirág apró lila virágai még mindig díszlenek. *Sóvirág* (1993) című kötete ezért rajzolja meg prózában, de költői hangütéssel a táj társadalomrajzi sajátosságait.

A jugoszláviai magyar irodalom története legutóbbi kiadásában (1998) Bori Imre így összegezte véleményét Cs. Simon István lírájáról:

„Első verseskönyve *Utak keresztye* címmel 1971-ben jelent meg, a második kötetének (*Ahogy a vadkörtefa*, 1980) már címe is a költői magatartást jelképezi. Nincsen drámaiság híján, s jellemző lehet, hogy a tragikus felhangokat tájköltészete szólaltatja meg a legtisztábban és a legmeggyőzőbben. Világa jól körülhatárolt, és neve is van: Terján – az egykori uradalmi dohánykertészek ma már felszámolt, apró települése Csókától nem messze. *Varasodás* (1992) című verseskönyvében sem lépett ki eredendő élményeinek ebből a köréből, tovább kísértik a pusztulás képei.”

Idézi prózai műveit (*Szülőfalum, Terján*, 1994; *Virulsz-e még, szülőföldem?*, 1997). Ez utóbbi Csókáról szól. Lírai hangulatú jegyzetei és riportjai (*Lehasadt ág*, 1995) ugyanennek a világnak, ennek a népnek múltját, jelenét rögzítik az utókor számára. Újabb versei (*Romok*, 1998), gyermekversei (*Sziromeső*, 1998) sem tudnak szabadulni a táj szomorúságot sugalló atmoszférájától. Ellenpontul csak terjáni gyermekkorának boldog idejét idézgeti. Bori Imre figyelmeztet: „Az olvasók is értetlenül állnak e jelenség előtt, és Simon Istvánt az egyhúrú, egytematikájú költők közé sorolva, általában napirendre is térnek felette.”

Pedig lehet, hogy a vajdasági magyarság életérzését profetikus ösztönnel Cs. Simon István fejezi ki leghívebben. „Érdemes figyelniük – írta Bori Imre – Simon István képeire és költői hangjaira.”

*

Bori Imre 1952 és 1956 között tanított a csókai általános iskolában. Feleséget is ott talált magának. Első tanulmánykötetének (*Az ember keresése*, 1960) ajánlása így szól: *MARCSIKÁMNAK, feleségemnek.*

(*Szóreg*, 1999. október 13-án)